

nilik sayılmıştır. Müellif lugatın bu özelliğini bizzat kendisi de belirtmiş ve hangi kelimenin nasıl kullanılmasını gerektiği hususunda girişte bilgi vermiştir. Bu arada kelimelerin asıl dillerindeki anlamları değil Türkçe'de kazandıkları mânalar gösterilmiştir. *Lugat-ı Nâcî*'de yer yer *Kā-mûs-ı Türkî*'de çokça görülen, "sözlük dışı açıklama" denebilecek bazı notlara da rastlanmaktadır. Eserde yalnızca kelimelerin hangi dilden geldiği belirtilmiş, mutlaka bulunması gereken gramer kısaltmalarına ise yer verilmemiştir. Bu arada madde başları içinde bazı ara maddeler, deyim ve terkipler de kaydedilmiştir. Özellikle "fetvâ" kelimesinden sonra bir kısım kelimeler hakkında uzun açıklamalar yapılmış ve bazı özel isimlere de yer verilmiştir. *Lugat-ı Nâcî*'nin bir özelliği de müellifin kendi şiirlerinden veya başka şairlerden örnek olarak çeşitli mısra ve beyitlerin yazılmış olmasıdır.

1306 (1891) yılında *Çocuklar İçin Lugat Kitabı* adıyla ve fasiküller halinde yayımlanmaya başlanan sözlüğün ancak "fetvâ" kelimesine kadar olan yarısı basılabilmiş, Nisan 1893'te Muallim Nâcî'nin ölümü üzerine geri kalan kısmı notlarına ve müsveddelerine dayanılarak 1894'te arkadaşı Müstecâbizâde İsmet tarafından tamamlanmıştır. Müstecâbizâde İsmet, "nâcî" kelimesini açıkladıktan sonra bir de "Nâcî" maddesi ekleyerek burada Muallim Nâcî'nin hayatı ve eserleri hakkında derli toplu ilk bilgileri vermiştir. *Lugat-ı Nâcî* önce kelimelerde hareketlerin esas alındığı bir düzenlemeyle basılmış, aynı şekilde 1317 (1899) ve 1318 tarihlerinde iki defa daha basıldıktan sonra 1322'de (1906) dördüncü baskısını yapan Kırkor Fâik Efendi'nin isteği üzerine eseri Tâhirülmevlevî harf sırasına göre yeniden tertip etmiştir. Tâhirülmevlevî bu esnada bazı kelimelerin yazılış ve açıklanmalarında tasarrufla bulunmuş, Nâcî'nin verdiği örnek mısra ve cümleleri değiştirerek kendisinden ve başka şairlerden yeni örnekler, hatta II. Meşrutiyet'ten sonraki baskılarda dönemin siyasi atmosferini yansıtan cümleler ilâve etmiştir (Yetiş, *TDL*, sy. 616, s. 417-423).

Kitap, 1978 yılında Faruk K. Timurtaş'ın Muallim Nâcî'nin hayatı ve edebî kişiliği üzerine bir değerlendirmesiyle birlikte ofset usulüyle tekrar basılmıştır. Eser, amatörce hazırlanmış bir sözlük olmasına rağmen biraz da müellifinin şöhreti dolayısıyla önemini uzun süre korumuş, daha sonra Zeki Efendi'nin düzenlemesiyle bundan *Küçük Lugat-ı Nâcî* (ts.) adıyla yeni bir sözlük yapılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Muallim Nâcî, *Lugat-ı Nâcî*, İstanbul 1317; Faruk K. Timurtaş, "Muallim Nâcî ve Lûgatı", a.e. (İstanbul 1978) içinde, s. 5-16; Nihad Sâmî Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1979, II, 989; Tâhirülmevlevî, *Matbuat Alemindeki Hayatım ve İstiklal Mahkemeleri* (haz. Atilla Şentürk), İstanbul 1991, s. 66-69; Yakup Şafak, "Lûgat-ı Nâcî ve Kamus-ı Türkî'deki Farsça Kelimelerin İmlâ ve Telaffuz Yönünden Karşılaştırılması", *Yedi İklim*, sy. 46, İstanbul 1994, s. 80-83; Kâzım Yetiş, "Lûgat-ı Nâcî Ne Dereceye Kadar Muallim Nâcî'nindir?", *TDL*, sy. 616 (2003), s. 417-423; İsmail Kara, "Lûgat-ı Nâcî", *TDEA*, VI, 101-102.

ABDULLAH UÇMAN

LUGATNÂME

(لغت نامه)

Ali Ekber Dihhudâ'nın
(ö. 1955)Fars diliyle ilgili
büyük ansiklopedik sözlüğü.

Dihhudâ'nın ve aralarında Muhammed Muîn, Zebîhullah Safâ, Celâleddin Hümâî, Hanbâbâ Beyânî, Muhammed Pervîn Günâbâdî, Muhammed Debîr Siyâhî, Seyyid Ca'fer Şehidî, Alinakî Münzevî gibi şahsiyetlerin de bulunduğu yardımcılarının (listesi için bk. *Lugât-nâme*, Mukaddime, s. 312-315, 363-368) hazırladığı eser uzun bir çalışma sonunda tamamlanabilmiştir. Dihhudâ'nın I. Dünya Savaşı yıllarında başladığı tarama çalışmaları, daha sonra bir kurum çatısı altında bir grup ilim adamı ve yardımcılarının katkısıyla sürdürülmüştür. Eser hazırlanırken başta Farsça ve Arapça sözlükler olmak üzere tarih, coğrafya, tıp, astronomi, matematik, felsefe, kelâm, fıkıh, hadis gibi bilim dallarına ait 2000'in üstünde esere başvurulmuş ve çalışma sırasında toplanan fişlerin sayısı 3 milyonu bulmuştur.

Lugât-nâme'nin telifi ve basılması için 1945 yılında çıkarılan bir kanunla devlet desteği sağlandı. Bunu gerçekleştirmek, ayrıca klasik ve modern metinler üzerinde yeni taramalar yaptırarak eseri genişletmek, *Lugât-nâme*'den faydalanıp bazı özel sözlükler düzenlemek ve Dihhudâ'nın eserlerini bastırmak amacıyla *Lugât-nâme* Enstitüsü (Sâzmân-ı *Lugât-nâme*, Müessesesi-i Ferheng-i Dihhudâ) adıyla bir kurum oluşturuldu. Bu sırada esere "Dâiretü'l-maârif-i Fârsî, Dâiretü'l-maârif-i Âkâ-yı Ali Ekber Dihhudâ ve Ferheng-i Âkâ-yı Dihhudâ" gibi adlar verilmesi teklif edilirse de Dihhudâ bu iddialı isimler yerine *Lugât-nâme*'yi tercih etti. İlk önce Ali Ekber Dihhudâ'nın evinde ve onun başkan-

lığında bir yazı kurulu oluşturularak telif ve basımla ilgili çalışmalar başlatıldı. Dihhudâ'nın 1955'te vefatı üzerine vasiyeti gereği eser İran halkına armağan edildi ve *Lugât-nâme* Enstitüsü'nün çalışmaları Millet Meclisi'ne nakledildi; yine müellifin vasiyetiyle yazı kurulu başkanlığına Muhammed Muîn getirildi. 1957'den itibaren çalışmalar Muhammed Muîn'in başkanlığında Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde devam etti; basım, satış ve dağıtım işleri fakülte dekanlığının yönetimine bırakıldı. 1975 yılına kadar Edebiyat Fakültesi içinde sürdürülen çalışmalara bu tarihten sonra müstakil bir binada devam edildi. Muîn'in 1966'da rahatsızlanması üzerine, kurumun Edebiyat Fakültesi'ne taşınmasında bir süre sonra çalışmalara katılmış olan Seyyid Ca'fer Şehidî kendisine vekâlet etti ve Muîn 1971'de vefat edince de yazı kurulu başkanlığına getirildi; *Lugât-nâme* onun yönetiminde tamamlandı.

Farsça'nın en geniş sözlüğü olma özelliğini taşıyan ve alfabetik olarak düzenlenen eserde kelimelerin çoğunda kronolojik sırayla şiir veya nesir örnekleri (şevâhid) verilmiştir. Sözlükler dışında taranan eserlerden derlenen ve diğer sözlüklerde bulunmayan birçok kelime, terkip ve "mesele" yer verilmesiyle sözlüğün kapsamı genişlemiş, aynı zamanda eser, eski metinlerde karşılaşılan güçlüklerin çözümünde önemli bir kaynak teşkil etmiştir. Ayrıca Türkçe, Moğolca, Hintçe, Fransızca, İngilizce, Almanca ve Rusça gibi dillerden Farsça'ya geçen çok sayıda kelime de sözlükte yer almıştır. Kelimelerin eş anlamlıları ile karşıt anlamlılarının zikredilmesi, normal kullanımları yanında terim anlamının da verilmesi, bu arada mahallî kullanımlara işaret edilmesi sözlüğün bir diğer özelliğidir. Yeni buluşlarla ilgili terimlerde kavramın Farsça ile karşılanması mümkünse Farsça'sı tercih edilmiş, bu olmadığında yabancı şekli alınmıştır. *Lugât-nâme*'de ansiklopedik mahiyetinin gereği olarak kişiler ve yerler hakkında da belli başlı temel kaynakları gösterilmek suretiyle bilgi verilmiştir. Tarihî şahsiyetlere ait fotoğraflar, ayrıca haritalar ve istatistik cetvelleri sözlüğün değerini arttıran diğer hususlardır.

Lugât-nâme'nin telif edildiği döneme kadar kaleme alınan Fars diline dair çalışmaların bu dilin kendi esaslarına ve klasik dönem dilcilerinin eserlerine dayanmayıp Batı dillerinin veya Arapça'nın bir taklidi olduğu, bu sebeple *Lugât-nâme*'nin çeşitli yerlerinde verilen Farsça'nın

kurallarıyla ilgili bilgilerin büyük önem taşıdığı, bunların derlenip kitap haline getirilmesi durumunda Fars dilinin kurallarına dair orijinal bir çalışmanın ortaya çıkaracağı belirtilmektedir.

Yaklaşık 20.000 ana madde ile 6000 kadar özel isimden oluşan, büyük boy üç sütün halinde 26.475 sayfadın meydana gelen eserin ilk fasikülü 1946'da (1325 hş.), son fasikülü ise 1980'de (1359 hş.) yayımlanmış olup toplam 203 fasikül ve kırk cilt olarak düzenlenmiştir. Mukaddime cildi Fars dili, Farsça sözlükler, Dihhudâ'nın hal tercümesi ve *Luğatnâme*'nin hazırlanmasıyla ilgili bilgilere ayrılmıştır. Eser daha kullanışlı bir duruma getirilmek üzere biri mukaddime olmak üzere on beş cilt halinde yeniden yayımlanmış (1373/1993-94), ayrıca CD-ROM'a da aktarılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Dihhudâ, *Luğatnâme* (Muîn), Mukaddime, s. 295-405; *Ferheng-i Fârsî*, VI, 1815; a.m.f., "Luğatnâme", *ed-Dirâsâtü'l-'Edebiyye*, sy. 2-3, Beyrut 1959, s. 147-162; A. Shakoob Ahsan, *Modern Trends in the Persian Language*, Islamabad 1976, s. 43, 163; Muhammed İstî'lâmî, *Bugünkü İran Edebiyatı Hakkında Bir İnceleme* (trc. Mehmet Kanar), Ankara 1981, s. 86, 93-94; M. Debîri Siyâkî, *Ferhenghâ-yi Fârsî ve Ferheng-i Günehâ*, Tahran 1368, s. 225-233; Gulâmrızâ Sütüde, *Mercişinâst ve Reviş-i Tahkîk der Edebiyyât-ı Fârsî*, Tahran 1371, s. 39-43; M. Ca'fer Yâhakkî, *Çün Sebû-yi Tişnûh*, Tahran 1374 hş./1995, s. 52-54; DMF, II, 2497; A. H. Zarrinkoob, "Dehkhuda", *El² Suppl.* (İng.), s. 207-208.

RIZA KURTULUŞ

LUGAZ (اللغز)

Lafız veya mahiyet özellikleri belirtilerek bir nesnenin adının bulunması istenen, Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında bir belâgat terimi, genellikle manzum bir söz sanatı.

Sözlükte "çöl faresinin, saklandığı yerin bulunmaması için yuvasını labirent gibi eğri bûğrû kazması; saptırmak, sözün maksadını gizlemek, şaşırtmalı söz söylemek" anlamlarına gelen *lağz* kökünden türeyen *lugaz* / *luğz* / *lağz* "çöl faresinin yuvası, gidilmesi zor olan eğri bûğrû yol; derin sır, bilmece, zekâ oyunu" demektir. Arap edebiyatında daha çok *luğz* (çoğulu *elgâz*) ve *ülgûze* terimleri kullanılır. Eski Arap belâgat ve edebiyat âlimleri *lugazla* eş veya yakın anlamlı "muhâcât, uhcüvve / uhciyye, ehâcî, huceyyâ, ta'miye / muammâ, muğâlata / uğlûta, lahn / melâhin,

muâyât" gibi terimler de kullanmışlardır. Edebiyatta ve özellikle şiirde bir söz / kavramı açık bir dille anlatma yerine onu ima eden ifadeler kullanarak şiiri / sözü bir bilmece, hatta bazan bir muamma şekline sokmaya *ilgâz*, böyle şiire / söze *lugaz* / *luğz* denir. Ancak bunun edebî zevki okşayacak tarzda icra edilmesi şarttır. Müteahhir dönem âlimleri önceleri *lugaz* kapsamında yer alan muammayı isim bilmececelerine hasretmişlerdir.

Lugazların çoğu manzumdur. Genellikle "rubbe, rubbe vâvî" veya soru edat ve cümleleriyle başlayan bu manzumelerde kitap, kalem gibi somut varlıkların nitelikleri zikredilerek kendilerinin bilinmesi istenir. *Lugaz*, bir düşünceyi mecazdan daha kapalı biçimde dile getiren bir anlatım tarzı olmasıyla beyan ilmi kapsamında bir disiplin sayıldığı gibi akıl ve zihni geliştirmesiyle de felsefe, mantık gibi akfî ilimlerden kabul edilir. *Lugazlarda* ipucu verilmekle birlikte bazılarının çözülmesi güçtür. Bunlara "işâri *lugaz*" denir.

Lugaz lafız ve mâna *lugazları* olarak iki temel kategoriye ayrılır. Lafız *lugazlarının* birden çok mânaya sahip kelimenin uzak veya karşıt anlamını kastetmek (tevriye; lahn, melâhin, muğâlata ma'neviyye), kelimeyi anlamlı sözcüklere bölüp verilen müterâdifleriyle bilinmesini istemek, iki kelimeyi bitişik yazmak, bir kelimeyi parçalayıp yazmak, hemzeliyi yumuşatmak (teshîl), nokta değişikliği yapmak (tashîf), tersinden okumak (kalb) ve başka bir dile nakletmek gibi birçok çeşidi vardır. *Tevriye* yoluna örnek olan "والله ما رأيت علياً وما كلمته" cümlesinin kastedilmeyen ve ilk akla gelen (yakın) anlamı, "Vallahi Ali'yi ne gördüm ne de onunla konuştum" şeklinde iken, "Vallahi Ali'nin ne ciğerine (rie) vurdum, ne de onu yaraladım (kelm)" şeklindeki uzak anlamı kastedilmiştir.

Mâna *lugazlarında* bir şeyin anılan vasıflarıyla kendisinin bilinmesi istenir. Dış hakkındaki şu dizelerde olduğu gibi: "و صاحب لا أمل الدهر صحبته / ..." (Öyle bir dost ki ömür boyu dostluğundan bıkmamışım. Benim için mutsuz olmuş, benim için didinmiş. Ne var ki bir kişiyi [doktor] görmekle birlikte ebediyen ayrıldık). Mâna *lugazlarının* uzun kasidelerindeki örnekleri de vardır. Bizzat *lugaz* olarak tasarlanmayan, ancak i'rab, tefsir, lafız ve mâna güçlüğü sebebiyle rastlantı olarak *lugaz* konumunda bulunan, "ebyâtü'l-meânî" ve "ebyâtü'l-müşkileti'l-i'râb" adı verilen beyitler de bu türe dahil edilir. Râilibil'in, "قتلوا ابن عثان الخليفة محروما" (Halife Affânoglu'nu [Osman'ı] suçsuz yere öldür-

düler) mısrasında "muhrim" kelimesi "suçsuz yere" demek olduğu gibi "ihramlı iken, haram aylarında iken" anlamına da gelir. Eğitim ve öğretim amaçlı, zekâ geliştirici *lugazlar* da mâna *lugazı* sayılır. Başta nahiv olmak üzere *lugat*, fıkıh, ferâiz, hesap vb. konularda çok sayıda *lugaz* manzumesi tertip edilmiştir. Harîrî'nin *el-Makâmât*'inin 32. bölümünde bazı kelimelerin uzak anlamları kastedilerek düzenlenmiş 100 fıkıh *lugazı* cevaplarıyla birlikte yazılmıştır.

Lugaz ve muammaların zor anlamları çözme alışkanlığı kazanmak, boş zamanları değerlendirmek ve eğlenmek gibi amaçlarla eski filozoflardan biri tarafından icat edildiği ileri sürülmektedir. *Tevrat*'ta *lugaz*, muamma ve remiz terimleriyle Hz. Süleyman, Sebe Melikesi Belkis, Sur Kralı Hiram ve Şimşon'a (Şemşon) nisbet edilen çeşitli *lugaz* örnekleri geçmektedir (Sayılar, 12/8; Hâkimler, 14/14; I. Kralar, 10/1; Süleyman'ın Meselleri, 1/6; Hezekiel, 17/2). Kur'an'da maksatlı olarak tertip edilmiş *lugazlar* yoktur. Ancak i'rab veya yorum ve anlam güçlüğü sebebiyle bir nevi *lugaz* hükmünde olan ya da *tevriye* ve *kinayeye* benzer edebî türler halinde bir tür *lugaz* sayılan unsurlar bulunabilir. Ayrıca insanlar tarafından Kur'an'da geçen bazı şeylerle ilgili olarak düzenlenmiş *lugaz* çalışmaları mevcuttur. İbn Hişâm en-Nahvî'nin *Hallü elgâz ve mesâ'il i'râbiyye fi'l-âyâtü'l-Kur'âniyye ve'l-ehâdisi'n-nebeviyye*siyle (nşr. Muhammed İbrâhim Sâlim, Kahire 1409/1989) Alâeddin b. Nâsirüddin et-Trablusî'nin *el-Elgâzü'l-'Alâ'iyye fi elfâzi'l-Kur'ân*'ı (Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 452) bu konuda yazılmış eserler arasında sayılabilir. Bir hadiste (Buhârî, "İlim", 5, 50; Müslim, "Münâfikîn", 63, 64) Hz. Peygamber'in, çevresindeki sahâbeye ağaçlar içinde yapraklarını dökmeyen ve müslümana benzeyen ağacın hangisi olduğunu sorması ve kimsenin bilememesi üzerine onun hurma ağacı olduğunu söylemesi dikkat çekme, zekâ ve kavrayış düzeyini sınama gibi yararları sebebiyle *lugaz* üslûbunun Resûl-i Ekrem tarafından kullanıldığı, İslâm ulemâsının buna dayanarak çeşitli ilim dallarında *lugaz* üslûbu ile öğretmeyi amaçlayan çeşitli eserler kaleme aldığı ifade edilir. Ayrıca Hz. Peygamber'in bu hadiste, gövdesinin odunlaşmaması sebebiyle ot cinsinden olduğu halde hurmaya mecaz (istiare) yoluyla ağaç demesi şaşırtma ve yanıltma işlevi gördüğünden bilinçli bir *lugaz* üslûbunun kullanıldığını